

Wim Reedijk

ZONDER BROEDERSCHAP GEEN VRIJHEID EN GELIJKHEID

Wim Reedijk

ZONDER BROEDERSCHAP GEEN VRIJHEID EN GELIJKHEID

Essays over
bewogenheid

'Hoe zelfzuchtig de mens ook zou zijn, er zijn evenzeer aspecten in zijn natuur die maken dat hij belang hecht aan hoe het met anderen gaat, en dat van hun geluk ook zijn geluk afhangt, al verdient hij er niets aan behalve het genoeg om ervan getuige te zijn.'

Adam Smith (1759)

Zonder broederschap geen vrijheid en gelijkheid

Wim Reedijk

**ZONDER
BROEDERSCHAP
GEEN VRIJHEID EN
GELIJKHEID**

*Essays over
bewogenheid*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Boekverzorging: Studio Andries Mol

ISBN 978 90 435 3171 9

ISBN 978 90 435 3172 6 (e-book)

NUR 700

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

www.kokboekencentrum.nl

Alle rechten voorbehouden

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

INHOUD

1. De roep om broederschap <i>Franse revolutie, patriotten en Alexis de Tocqueville</i>	9
2. Waarin geloof zich onderscheidt van denken <i>Afscheid van de kerk: Gotthold Efraïm Lessing en François-René Chateaubriand</i>	20
3. Geen slaaf of meester, maar broeder en zuster <i>Jeruzalem, de apostel Paulus en de anderen</i>	30
4. Werken voor je brood: lessen in nederigheid <i>Vita activa, Hannah Arendt, monniken in de woestijn</i>	41
5. ‘Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen’ <i>Wat we van Jezus weten en kunnen leren</i>	52
6. Zo arm als Christus <i>Het voorbeeld van Franciscus en Clara</i>	63
7. De terechte en de onterechte armen <i>Liefdadigheid of staatssteun: De Tocqueville over pauperisme</i>	73
8. De waardigheid van de arme <i>Armenzorg, werkende armen en het basisloon</i>	85

9. Welzijn voor de naties	97
<i>Adam Smith en de les van een barmhartige Samaritaan</i>	
10. De strijd om het welzijn van de fabriekskinderen	109
<i>Robert Baker, Karl Marx en Thomas Piketty</i>	
11. Niet meer nemen dan wat ieder mens toekomt	122
<i>Harry de Lange: opkomen voor recht en geloof</i>	
Dankbetuiging	133
Literatuur	135
Noten	138

En op die weg kwam ook een Samaritaan voorbij. Hij zag iemand die beroofd als dood naast de weg lag, en werd met ontferming bewogen. Hij stopte, knielde bij de man neer en hielp hem.

Lucas 10

1 DE ROEP OM BROEDERSCHAP

Franse revolutie, patriotten en Alexis de Tocqueville

‘We kennen allemaal de leus *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap*. In het westen zijn we vooral druk geweest met onze vrijheid. In het oosten, het communistisch werelddeel, heeft men serieus werk gemaakt van economische gelijkheid. Maar wat is er van broederschap terechtgekomen?’ Deze opmerking uit mijn studietijd ben ik nooit vergeten. Theo Zweerman sprak deze woorden. Voor veel studenten bracht hij broederschap in de praktijk, eenvoudig en vreugdevol. Hij doceerde filosofie en was broeder van professie, franciscaan. Franciscanen waren ooit begonnen als bedelmonniken, die leven wilden als de minste mensen. Ze noemen zichzelf nog altijd het liefst minderbroeders, geheel in de geest van Franciscus, maar evengoed maakte Zweerman duidelijk dat minderbroeders niet de waarheid in pacht hadden noch het recht om anderen de les te lezen. Hij bespeurde het tekort aan broeder- en zusterschap wereldwijd zonder zichzelf te ontslaan van de opdracht tot realisering.

De benaming broeders en zusters voeren religieuzen terug op de Bijbel. Wie de nieuwtestamentische brieven aan de prille christelijke gemeenten leest, kan die aanspreekvorm niet missen. De vanzelfsprekendheid waarmee dit gebeurde, laat zien hoe normaal dit onder christenen was. Zelfs gemeenteleden die de briefschrijvers niet persoonlijk kenden, werden met broeders aangesproken. In nieuwe bijbelvertalingen dienen we overigens deze passages inclusief te lezen. ‘Broeders’ wordt aangevuld met ‘en zusters’, wat alleszins in de geest van de schrijvers is. Elkaar

broeder en zuster noemen is ook lang de gewoonte geweest binnen protestantse kerken.¹ Net als religieuzen baseren protestanten zich op de Bijbel en op de daarin aangeprezen levensvorm waarin men voor elkaar broeder en zuster wil zijn in navolging van Jezus Christus, die ‘zich niet schaamde hen zijn broeders en zusters te noemen’².

Niet onbelangrijk bij die herinnering aan mijn studietijd is dat de opmerking kwam van de *filosoof* Zweerman die het gemis aan broederschap nadrukkelijk aan de orde stelde in het kader van zijn filosofieonderwijs. Als goed wijsgeer verstond hij de kunst zijn belangrijkste observaties vragenderwijs te doen. Broederschap kan met andere woorden niet afgedaan worden als een stokpaardje van een pater met een religieuze agenda. Voor hem had broederschap universele betekenis. Broederschap werd tijdens de Franse revolutie tenslotte buiten op straat gescandeerd door jong en oud. Die aansporing gold voor iedereen. Zweerman misgunde vrijheid en gelijkheid niet de aandacht, maar vroeg zich gewoon af waarom broederschap die aandacht niet in gelijke mate had gekregen. Broederschap kon niet voor betere tijden opgeborgen worden, omdat andere waarden dringender om realisering vroegen. Broederschap mocht evenmin tegen vrijheid en gelijkheid worden weggestreept.

Franse tijd en de patriotten

Hoe zat het met de leus *Liberté, Egalité, Fraternité!*, en wat bedoelde men met broederschap? Waarom is broederschap zo snel na het uitbreken van de Franse revolutie van tafel gegaan? ‘Broederschap’ werd pas officieel gemaakt in de Franse grondwet van 1848, bijna zestig jaar na de Franse revolutie. In oudere vormen van het drietal ontbreekt steevast broederschap. Dat vrijheid, gelijkheid, broederschap toch wel met de Franse revolutie verknoopt was, zien we aan een Nederlands document dat de geest ademt van de patriotten die, aangevuurd door de ontwikkelingen in Frankrijk, opkwamen voor hun rechten. De ‘Verklaring der Rechten van den Mensch en van den Burger’ van 31 januari 1795 begint met het opschrift: Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap.³ Daar zien we

broederschap nog fier staan naast vrijheid en gelijkheid. Maar met broederschap is direct iets vreemds aan de hand. Vrijheid en gelijkheid komen aan de orde, broederschap niet. In de verklaring lezen we in de opsomming van de rechten onder punt 2 '[dat wij erkennen en verklaren bij dezen:] Dat deze rechten bestaan in Gelijkheid, Vrijheid, Veiligheid, Eigendom en Tegenstand aan Onderdrukking.' Van broederschap is geen spoor te bekennen. Vrijheid komt in het document zes keer voor, gelijkheid slechts tweemaal, broederschap alleen in de aanhef. Bevestigt dit, wat Theo Zweerman opperde, dat we in het westen vooral met onze vrijheid in de weer zijn geweest?

De verklaring van de patriotten maakt zichtbaar dat het kapitalisme in die verdwijning een rol speelde. In plaats van broederschap werd gesproken over veiligheid, eigendom en tegenstand van onderdrukking. De patriotten wilden naast hun mensen- en burgerrechten hun *economische* belangen veiligstellen. De hogere burgerij, waaruit de patriotten afkomstig waren, bestond uit intellectuelen, handelaren, investeerders en ondernemers, die hun status en macht ontleenden aan hun vermogen en opleiding. Hun eigendomsrechten waren beslist niet die van de lagere klassen. Broederschap spoorde niet met de patriottische belangen, omdat zij te veel klonk als: eerlijk zullen we alles delen.

Revolutie in de Cariben

In de zomer van 1792 arriveerden op Haïti, dat toen nog Saint-Domingue heette, enkele Franse oorlogsbodems met militaire versterking. De eerste kleine opstanden hadden zich al in de herfst van 1789 voorgedaan. In augustus van 1791 hadden blanke kolonisten nog net kans gezien een grote slavenopstand de kop in te drukken, maar de situatie bleef gespannen. Al jaren giste het in de Cariben. Nieuws over de onafhankelijkheid van Noord-Amerika, de verwachte, spoedige afschaffing van de slavernij in Engeland en de Franse revolutie werd op elk eiland in de Cariben onder de zwarte bevolkingsgroep gretig ontvangen en gedeeld. Koloniale magistraten van Engeland, Frankrijk en Spanje deden

er alles aan om de verspreiding van opruiende berichten op hun eilanden tegen te gaan, maar dat bleek een hopeloze onderneming.

De jonge Franse rekruten die in Saint-Domingue van boord gingen, waren net zo bezielde door de revolutie maar moesten van hogerhand de revolutionaire leuzen op hun kepies afdekken. Generaal La Salle wist hen met veel diplomatieke woorden ervan te overtuigen dat ze het vaandel van de Loire-Compagnie met de leus ‘Leef vrij of sterf’ beter uit het zicht van de zwarte vrijheidsstrijders konden houden. Vrijheid, gelijkheid en broederschap golden voor hen, maar niet voor de zwarte eilanders die zich van het moederland wilden vrijmaken.⁴ De economische belangen telden het zwaarst. Toch slaagde Haïti er in 1804 als eerste Franse kolonie in zelfstandig te worden met hulp van het vuur dat Parijs zelf vijftien jaar eerder met de revolutie had aangestoken. Met de Haïtiaanse revolutie was de geest uit de fles voor zwarte slaven elders in de wereld.⁵

Weg met kerk en christendom

Een andere oorzaak voor de verdwijning van broederschap had te maken met de vanzelfsprekende band tussen broederschap en kerk. Broederschap sloot naadloos aan bij wat de kerk altijd al had geproclameerd. Met broederschap in de leus werd het gemakkelijker de kerk te winnen voor de revolutie. Met haar haalde de revolutie een belangrijke en zeer machtige bondgenoot aan boord. De keuze voor broederschap moet echter niet louter als strategisch worden geduid, alsof het aan christelijke medestanders zou hebben ontbroken. In het oorspronkelijk revolutionair elan in Frankrijk was de christelijke inbreng aanwezig, zoals ik verderop zal laten zien, maar toen de atheïstische geest bij de revolutie de overhand kreeg, moest broederschap zich uit de voeten maken. Juist de onbetwistbaarheid van haar christelijke oorsprong riep onbehagen op bij sommige revolutionaire gangmakers, zeker toen de revolutie haar antigodsdienstige agenda meer en meer over het voetlicht bracht. Waar gematigde republikeinen de kerk als hoedster van de broederschap een rol in

de geschiedenis van Frankrijk hoopten te geven, meenden anderen dat de kerk in deze strijd haar krediet allang verspeeld had. Waar de Girondijnen ruimte voor de kerk zagen, daar hielden vele Jakobijnen het met haar voor gezien. Naast het beeld van de guillotine werd de ontmanteling van de kerkelijke infrastructuur een van de meest in het oog springende kenmerken van de eerste revolutionaire periode in Frankrijk. Onvrede over de geestelijkheid en haar macht trad nooit eerder zo openlijk aan de dag. De woede tegen de kerk was enorm. Het geweld dat losbarstte was ook uniek omdat dit niet een deel van de christenheid maar het christendom *tout court* betrof. Het antiklerikalisme vertoonde zich frank en vrij zonder angst voor represailles. Het Ancien Régime, ook dat van de kerk, was voorbij, het volk nam de leiding over.⁶ Ondanks het concordaat dat het Vaticaan in 1802 onder Napoleon wist te sluiten was de katholieke kerk haar rol als staatskerk kwijt. Andere denominaties en religies waren officieel bij wet gelijkgesteld. Priesters, predikanten en rabbijnen kregen een staatsalaris, bisschoppen werden door de staat benoemd, de Paus had weinig te vertellen. Van het maatschappelijke prestige van de katholieke kerk van voor de Franse revolutie was in Frankrijk weinig meer over.

Over de Franse revolutie is door velen geschreven en de belangstelling daarvoor is nooit verminderd. De vraag bleef wat juist de Franse revolutie zo interessant maakte en wat al die interesse en aandacht daarvoor rechtvaardigde. Politieke en sociale revoluties had de mensheid meer gekend. Machtigen waren sinds mensenheugenis van hun tronen gestort en hun opvolgers hadden het er zelden beter van afgebracht. Waarin de Franse revolutie speciaal genoemd kon worden, bleef liberale en conservatieve denkers eender bezighouden. Was men het meestal eens dat er sprake was geweest van een revolutie, minder eensgezind was men of er een werkelijke breuk met het verleden had plaatsgevonden. Ook wist niemand te zeggen of je bij elk van beide uitkomsten nu wel of niet van geluk mocht spreken.

De Tocqueville in Amerika

Alexis de Tocqueville (1805-1859) had het geluk na de revolutie geboren te zijn. De gruwelen daarvan waren hem bespaard gebleven, maar zijn adellijke familie was er wel gehavend uit tevoorschijn gekomen. Zijn vader had gevangen gezeten en de dood in de ogen gezien. Een oom en tante waren op dezelfde dag ge Guillotineerd. De schrik over alle geweld zat er diep in, maar het leven ging verder. Wel speelden de loyaliteiten met het vroegere koningshuis soms heftig op. Alexis' vader nam het besluit na de revolutie geen trouw te zweren aan het nieuwe regime en trok zich ten langen leste uit het openbare leven terug. Alexis hoefde voor zijn politiek uitgerangeerde familie geen pijnlijke beslissingen te nemen mede dankzij de terugkeer van de Bourbonse vorsten. Hij hoopte dat zijn familie in zijn persoon onder een constitutioneel geleide monarchie weer een rol van betekenis kon spelen.

Die kans kreeg hij toen hij namens Frankrijk naar Noord-Amerika mocht om verslag te doen over het gevangeniswezen. Frankrijk was in het reilen en zeilen van die jonge democratische staten geïnteresseerd. De Tocqueville schreef dat rapport, maar het verblijf in Amerika bracht hem meer. Dat legde hij in 1835 vast in zijn boek *Over de democratie in Amerika*. Een tweede deel verscheen in 1840. Daarmee brak hij internationaal door. De Tocqueville beschreef Amerika als in veel opzichten een andere samenleving dan de Europese. Het was, zoals men zei, de Nieuwe Wereld tegenover de Oude Wereld van het Europese continent. Amerika werd bevolkt door pioniers en pragmatici. Een land meer van doeners dan van denkers. Amerikanen waren bewoners van een uitgestrekt land dat zich met zijn rijkdom aan natuurlijke hulpbronnen niet zomaar gewonnen gaf. Zekerheden waren dun gezaaid. In nood moesten Amerikanen op elkaar kunnen terugvallen. Men was niet geïnteresseerd in iemands verleden, wel of de ander in de gezamenlijke toekomst wilde investeren. Niet alleen in dorpen, ook in de grote steden kende men elkaar. Je hoefde nergens in de massa op te gaan. In geen ander land ter wereld werd zoveel aan gemeenschapszin gedaan. Veel werd er georganiseerd in de vorm van clubs, verenigingen en comités.

De kerk speelde daarin een grote rol. De vanzelfsprekendheid waarmee men op voet van gelijkheid leefde, trof De Tocqueville. Maar hoe typerend die egalitaire trek ook voor Amerika was, De Tocqueville herkende een soortgelijke hang naar gelijkheid in zijn eigen land. Nog sterker, hij zag dit overal terug in de meest geciviliseerde delen van de Oude Wereld. Maar Amerika liep hierin beslist voorop.

De Tocqueville terug in Frankrijk

Als De Tocqueville terug is in Frankrijk en doorgebroken is als schrijver van het boek over de Amerikaanse democratie, benadert John Stuart Mill hem met de vraag of hij iets over de stand van zaken in Frankrijk kan schrijven voor het blad *Westminster Review*. In 1836 verschijnt daarin zijn door Mill in het Engels vertaalde *État social et politique de la France avant et depuis 1789*. Hij gaat daarin in grote stappen door de geschiedenis en stelt dat de gelijkheid waarvoor in de Franse revolutie gestreden was niet verklaard kon worden met een beroep op de eigen geschiedenis. Voor die gelijkheid had de Franse adel namelijk al langer gestreden. De adel had zich ten opzichte van de vorst eeuwen daarvoor geëmancipeerd. Tegen het eind van de achttiende eeuw had de macht van de koning weinig meer om het lijf. De adel en de derde stand, en hij noemt daarin vooral de ondernemers en handelaren, trokken al veel langer aan de touwtjes. Veel meer dan de mensen beseften. In de achttiende eeuw was Frankrijk inmiddels zo egalitair geworden dat daarvoor helemaal geen revolutie nodig was geweest. In die lange geschiedenis zat echter een periode waarin het verhaal anders is voor wat de kerk aangaat. In de zeventiende eeuw onder koning Lodewijk XIV was de adel ondanks alle emancipatie weer even helemaal terug bij af, aldus De Tocqueville. De koning had kans gezien de macht naar zich toe te trekken. De adel was net zo beknot in haar macht als het volk. Om die absolute macht te behouden had de koning echter wel een bondgenoot nodig, die hij vond in de kerk. Met hulp van de kerk, die aanzien bij het gewone volk had, stond Lodewijk sterk. Door de kerkelijke macht te vergroten had Lodewijk van

de adel niets meer te vrezen. De clerus werd onderdeel van het politieke bestuur.

Lodewijk XIV had alle grote geesten vernietigd, en instellingen ontbonden of aan zich ondergeschikt gemaakt, alleen de clerus had nog de schijn van onafhankelijkheid. De clerus kwam nog in eigen bijeenkomsten samen om zichzelf te beoordelen; hij bezat een deel van de revenuen van het koninkrijk en dook op duizend-en-een manieren op in het algemeen bestuur. Al bleef hij trouw aan de belangrijkste dogma's van de katholieke kerk, de Franse clerus nam altijd een ferme en bijna vijandige houding aan ten opzichte van de Heilige Stoel.⁷

Door de priesters van de Paus te vervreemden maakte Lodewijk XIV hen tot zijn dienaren. De kerk was onder zijn regering een religieus en een politiek instituut waarmee niet te spotten viel. Maar daarmee bezegelde de kerk in Frankrijk ook haar lot.

Aan het eind van de achttiende eeuw bezat de Franse clerus zijn goederen, mengde zich nog in alle staatszaken maar was geheel onwetend over wat er onder het volk leefde; de kerk was meer een politiek dan een religieus instituut geworden.⁸

De Tocqueville schrijft het niet, maar hij denkt dat de volkswoede over de kerk daarmee verklaard is. De kerk had zich niets aan het volk gelegen laten liggen en betaalde daarvoor in de Franse revolutie de prijs.

De Tocqueville herzien

In *L'Ancien Régime et la Revolution* dat hij in 1856 schrijft, twintig jaar na *État social et politique*, komt hij nogmaals, en nu veel uitvoeriger, terug op het kerkelijk leven. Het rapportcijfer dat de kerk nu van hem krijgt, valt opeens veel hoger uit. Zijn oordeel over de kerk is gekanteld. De kerk had voor de revolutie al die jaren juist dicht bij het volk gestaan. Zij was zelfs een groot pleitbezorgster geweest van democratische waarden. De Tocqueville

trekt deze conclusie na zorgvuldig bronnenonderzoek in gemeentelijke archieven, niet alleen in en rond Parijs maar ook in de regio's. Overal doemt voor hem het beeld op van een kerk die verre van reactionair was. De kerk steunde op alle fronten de democratische eisen van het volk. De kerk stond achter het verlangen tot een betere en meer representatieve afvaardiging in gemeente-, provincie- en landsbestuur. De kerk riep op tot een betere toegang tot de normale rechtsgang, en verdedigde de benoembaarheid van burgers bij gebleken bekwaamheid voor alle openbare ambten, om slechts enkele van de vele zaken te noemen waarin De Tocqueville de kerk de lof toezwaait. De kerk stond, kortom, vierkant achter het volk.

Omgekeerd was ook het volk de kerk toegedaan, en was katholiek geloven normaal. Atheïsme was iets van enkele vrijdenkers die weinig praktiserende aanhangers kenden, aldus De Tocqueville. Hij citeert Mirabeau die in 1787 stelde dat, in tegenstelling tot Frankrijk, 'de Pruisische provincies met atheïsten gevuld zijn'.⁹ Waarom beten dan toch die enkele vrijdenkers (maar hoeveel waren het nu werkelijk?) in Frankrijk zo van zich af? De Tocqueville schrijft daarover:

In Frankrijk viel men met zekere furie de christelijke godsdienst aan zonder zelfs maar te proberen een andere religie ervoor in de plaats te zetten. [...] Het feit dat zoveel grote schrijvers klaarstonden om de waarheden van de christelijke godsdienst te ontkennen lijkt niet de bevredigende verklaring te zijn van dit ongewone gebeuren, want waarom kozen al deze schrijvers, ja alle, vol vuur deze zijde en niet een andere? Waarom zagen wij onder die schrijvers geen enkele die op het idee kwam het voor de tegenovergestelde opinie op te nemen? En ten slotte, waarom vonden zij, meer dan hun voorgangers, onder het volk zoveel gehoor voor wat zij zeiden en zoveel bereidheid om hen te geloven?¹⁰

Atheïsme leefde zijns inziens niet onder het volk. Steun voor hun denkbeelden vonden deze schrijvers vooral onder de adel die zich tot hun verlichte denkbeelden aangetrokken voelde. Zij

voelden zich wel machtig omdat ze de publieke opinie bespeelden, maar hadden geen macht. Al gingen deze intellectuelen met de adel om op voet van gelijkheid, zij deelden niet in hun macht. Zij waren in dat opzicht gewoon deel van het volk, even onmondig. In hun geschriften deden zij van zich spreken maar misten zij persoonlijke invloed die zij politiek te gelde konden maken. Zij moesten met alle commotie die zij veroorzaakten, altijd op hun tellen passen. De intellectuelen hadden de pech dat zij noch bij de adel, noch bij het volk hoorden.

Herwonnen respect

De Tocqueville concludeerde uit zijn onderzoek dat de kerk er beter uit tevoorschijn kwam dan hij vooraf voor mogelijk hield. Wel bleef het voor hem een raadsel waarom dat antiklerikalisme bij het volk aansloeg. Juist de kerk had zo dicht bij het volk gestaan.

Ik weet niet of, alles in ogeschouw genomen en ondanks de in het oog springende tekortkomingen van sommige van zijn leden, er ooit ergens een zo opmerkelijke clerus was als de katholieke in Frankrijk op het moment dat hij door de Revolutie werd overvallen. Hij was verlicht, nationaal gezind, verschanste zich minder in de beoefening van persoonlijke deugden, was meer uitgerust met publieke deugden, en was tegelijk sterk in zijn geloof: de vervolging heeft dit wel laten zien. Ik ben de studie naar de oude maatschappij begonnen vervuld met vooroordelen jegens de clerus; nu ik het heb voltooid, ben ik vervuld met respect.¹¹

De Tocqueville moet blij zijn geweest met deze uitkomst, omdat hij wel al die jaren van zijn leven de katholieke riten was toegedaan maar door het lezen van atheïstische vrijdenkers in zijn jonge jaren innerlijk van zijn geloof afscheid had genomen. Het verlies van geloof knaagde aan hem, hij voelde immers geen animositeit jegens het christendom. Het waren de rationele argumenten die hij bij die vrijdenkers had opgepikt die hem met de

verlichte schrijvers deden sympathiseren. Maar van de christelijke waarden en de katholieke riten had hij geen afstand genomen. De studie van het kerkelijk leven en denken in de tijd voor de Franse revolutie stelde hem dus gerust. Het was helemaal niet zo erg met de kerk en het christendom gesteld als tegenstanders hadden gesuggereerd. De beschuldigingen aan het adres van de kerk waren schromelijk overdreven.

Bij De Tocqueville krijgen we een behoorlijk genuanceerd beeld van het Ancien Régime en de revolutie daartegen. Hij zal in zijn evaluatie zelfs stellen dat het zeventig jaar na de revolutie slechter is gesteld met de waarborging van de rechten van de burger dan voor de revolutie. Met name die conclusie doet ook vermoeden dat De Tocqueville niet onbevooroordeeld was in zijn onderzoek. Dat lijkt ook te veel gevraagd. Wie in Frankrijk geboren was, was als vanzelf partij, deel van haar geschiedenis. Natuurlijk mag niet vergeten worden dat hij van adellijke komaf was en niet de eerst aangewezen was om met terugwerkende kracht zijn familie onder degenen te scharen die door hun stand de geprivilegieerden of, zoals anderen dachten, de onderdrukkers waren. De uitkomst en het oordeel over de handelwijze van het Ancien Régime waren hem niet om het even. Dat alles moge duidelijk zijn, hoe objectief en fair hij in zijn onderzoek ook probeerde te zijn. Maar even duidelijk mag zijn dat hij evenmin de zaken omdraaide en alle vrijdenkers en revolutionairen tot querulanten maakte of alle schuld bij de kerk legde. Dat de uitkomst van zijn onderzoek hem zelf verraste, laat zien hoezeer bij hem de idee post had gevat dat er over de kerk weinig goeds te zeggen was. De Tocqueville ontdekte echter dat de kerk op alle niveaus in de sociale kwestie het voor het gewone volk had opgenomen. De Franse strijd om emancipatie van iedere burger was ondenkbaar zonder de inbreng van de kerk. Christelijke naastenliefde was een belangrijke component in dat proces geweest.

Wim Reedijk is theoloog, gepromoveerd aan de VU, en werkte als radioprogrammamaker voor de IKON en de KRO. Hij was enige jaren toegevoegd docent jodendom aan verschillende universiteiten en bijna twintig jaar gemeentepredikant in de Protestantse Kerk.

‘Vrijheid, gelijkheid, broederschap’ was de leus van de Franse revolutie. Met de eerste twee is veel gedaan, maar broederschap verdween snel uit beeld. Er ging meer aandacht uit naar de rechten van het individu dan naar de betrokkenheid op elkaar.

Met onze plichten tegenover de naaste, juist als die arm is, staat of valt elke samenleving. In onze zorg voor de ander ontdekken we wie we zelf zijn. Dit boek laat zien hoe nieuw de christelijke omgang in de oudheid was door de aandacht voor de allerarmsten. Het geeft een overzicht van de ontwikkeling van het begrip broederschap vanaf de oudheid tot heden, en pleit voor een herwaardering. De auteur put uit het christendom en de geschiedenis. Besproken worden bijbelteksten, heiligen als Franciscus en Clara en denkers als Adam Smith, Alexis de Tocqueville, Karl Marx en Hannah Arendt.

 KokBækencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT